

РЕЛІГІЙНА ЛІНГВІСТИКА В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Спасенко Поліна Володимирівна,

викл.

Академія праці і соціальних відносин ФПУ

У статті проаналізовано сучасний стан релігійної лінгвістики в Україні. Авторка узагальнила актуальний науковий доробок з тематики "Мова і релігія", розглянула методологічні проблеми релігійної лінгвістики, а саме співвідношення принципів антропо- та теоцентризму, поняттєво-термінологічне відображення диференційованості релігійної мови.

Ключові слова: релігійна лінгвістика, теоцентризм, релігійна мовна особистість, культова мова, релігіолект.

Релігійна лінгвістика переживає наразі період інституалізації. Розпочато інтенсивну термінологічну роботу, обговорюються методики досліджень, виявляються нові предметні сфери, залучаються нові масиви матеріалу. Українська релігійна лінгвістика не є винятком. Пострадянський релігійний ренесанс, усвідомлення нагальних потреб міжрелігійної комунікації, переосмислення української історії вимагають інтенсифікації всієї сукупності релігієзнавчих досліджень, до яких релігієлінгвістика має вести свій доробок. Необхідність узагальнити здобутки, отримані на цьому етапі, та спрогнозувати тенденції розвитку релігійної лінгвістики в Україні обумовлює **актуальність** обраної нами теми.

Тож ми маємо на меті проаналізувати сучасний стан досліджень у сфері релігійної лінгвістики в Україні. Цього можливо досягти через реалізацію таких дослідницьких завдань: здійснення огляду наукових студій з тематики "Мова та релігія" (з 2000 р.), виокремлення власне релігієлінгвістичного сегменту та виявлення в ньому наявних дослідницьких підходів; розгляд дискусійних питань, що мають методологічне значення для розвитку релігійної лінгвістики; окреслити перспективи цього лінгвістичного напрямку в Україні.

Об'єктом дослідження, таким чином, є масив сучасних наукових доробків відповідного тематичного спрямування, представлених у кандидатських, докторських дисертаціях з філологічних спеціальностей, монографіях і публікаціях у науковій періодиці.

Предметом дослідження є особливості дисциплінарного поділу та методологічні аспекти сучасних досліджень у сфері релігійної лінгвістики.

Наукова новизна дослідження полягає у поєднанні прийому систематизації щодо наявних у сучасному науковому дискурсі здобутків з аналізом актуальних методологічних проблем релігійної лінгвістики, виявлення та вирішення яких вважаємо факторами її подальшого розвитку.

Для з'ясування дисциплінарного, тематичного та методологічного діапазону наукових робіт з цікавої для нас тематики проаналізуємо захищені в Україні докторські та кандидатські дисертації (з 2000 р.) за даними каталогу ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Загальний огляд виявляє, що релігійна мова та її функціонування у різних сферах релігійного та світського життя є спільним об'єктом дослідження філо-

логів та релігієзнавців. І це закономірно. На нашу думку, аналіз релігійної мови вимагає саме комплексного підходу, адже потребує ґрунтовної релігієзнавчої підготовки, знання специфіки віровчення тієї чи іншої релігії, суті релігійних догматів, понятійно-категоріального апарату, необхідного для дослідження релігійної мови, тощо.

Дисертації з лінгвістичних спеціальностей можна розподілити на кілька груп. По-перше, це жанрово-стилістичний підхід, відповідно до якого релігійну мову розглядають як функціональний стиль української мови; по-друге, це лінгвокультурологічні дослідження з використанням концептуального аналізу. По-третє, комунікативний підхід з опорою на теорію мовленнєвих актів. Четверта група – це лексикографічні дослідження з акцентами на лексиці, семантиці, фразеології та етимології релігійної мови.

На *жанрах* релігійної мови зосередили свою увагу львівська дослідниця Т. М. Хоменко і київські дослідники С. О. Кот та О. В. Малікова. Т. М. Хоменко вивчала жанр проповіді в сучасній українській публіцистиці. С. А. Кот займався дискурсивним аналізом проповіді як морально-духовного жанру, а О. В. Малікова розглядала епістолярій як жанр і різновид християнського теологічного дискурсу.

Дослідження, здійснені у галузі *лінгвокультурології*, представлені кандидатськими дисертаціями Е. В. Михайлової (лінгвокультурологічні особливості англословних версій Біблії), А. В. Поліної (мовна об'єктивація концепту БОГ в англійському дискурсі XIV–XX ст.), Е. М. Набоки (євангельські біблеїзми в англійській мові та мовленні), О. О. Жихаревої (лінгвокультурологічні особливості ознакових слів у Євангелії) та докторською дисертацією П. В. Мацьківа (концептосфера БОГ в українській мовній картині світу: біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурси).

Комунікативний підхід представлений у дисертації Е. В. Рудік, (фоностилістичне дослідження англословної проповіді).

Значна кількість наукових праць зосереджена у сфері *лексикології*. І. Г. Павлова вивчала слово як семантико-функціональну одиницю в структурі української проповіді, Н. В. Піддубна розглядала формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові. Н. В. Пуряєва зосередила свій науковий інтерес на українській церковно-обрядовій термінології, ця дослідниця також є упорядником "Словника церковно-обрядової термінології" (Львів, 2001). Два наукових дослідження порушують питання релігійної *ономастики*, зокрема у дисертації Г. В. Тимошик досліджено біблісантропоніми у новочасних українських перекладах Святого Письма, а Н. В. Павлюк розглядала роль власних назв міфологічного і біблійного походження у поетогенезі. Т. В. Мороз вивчала лексичні особливості перекладів книг Святого Письма у контексті розвитку української літературної мови.

Виділимо також праці, що стосуються сакральних текстів окультного характеру. Вони також виконані переважно у лексикологічному ключі. Серед них дисертаційне дослідження порівнянь у російських замовляннях, авторства І. М. Ковальчук; наукове дослідження О. Д. Павлова, де замовляння розглянуто як вербальну магію; дисертація О. А. Остроушко, в якій визначено семантико-синтаксичну структуру текстів українських замовлянь; праця Н. І. Тяпкіної, де з'ясовано питання демонологічної лексики української мови; наукове дослідження О. Є. Хомік вивчає семантику і структуру українського вербального оберегу.

Крім того, важливого значення для розвитку релігійної лінгвістики мають і деякі літературознавчі праці. А. А. Ковтун на матеріалі художньої прози ХХ ст. дослідила інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексиці. Н. А. Кірносова висвітлила особливості жанрово-тематичної парадигми паломницької прози у китайській та європейській літературах XVI–XVIII ст. Н. М. Алексєєнко вивчала біблійну герменевтику в українській бароковій прозі, Л. М. Гром'як займалася розглядом особливостей християнської поезії в Західній Україні 20–40-х років XIX ст. І. С. Гримальовський у своїй праці приділив увагу мові української духовної поезії XVIII – початку XIX ст. З. Б. Лановик порушила питання релігійної герменевтики, її становлення та методології.

Звісно, дисертаційні дослідження завжди є хорошим індикатором розвитку наукової галузі. Але огляд сучасного стану релігійної лінгвістики в Україні буде не повним, якщо не врахувати постійного збільшення публікацій у наукових часописах. Тут також наявні статті з лінгвокультурології (І. Давиденко, Т. Івасишин, Т. Шияєва), лексикографії (Є. Жерновой, В. Ігнатишин, І. Лобачова, С. Пономаренко, В. Шаркань), комунікативної лінгвістики (Ф. Бацевич) та ін.

Окремо виділимо роботи Олександра Мирончука, який опрацьовує церковно-богослужбову лексику у руслі стилістики. Він є упорядником "Короткого російсько-українського словника церковно-релігійної лексики" (Київ, 2011), регулярно публікує в наукових часописах консультативні матеріали з релігійного слововжитку.

Не можна переоцінити вклад у становлення релігійної лінгвістики кримського дослідника Олександра Гадомського. Його численні наукові розробки мають систематизуючий характер і узагальнюють результати науковців кількох країн, передусім Росії та Польщі. О. Гадомський – найбільш цитований вітчизняний дослідник за межами України, практично усі його публікації доступні у мережі Інтернет. Він є активним популяризатором польського терміну "теолінгвістика".

Здійснений аналіз дисертаційних робіт та журнальних публікацій дав можливість визначити, у яких саме галузях найбільш активно досліджуються релігіємовознавчі проблеми. До таких галузей належать: *лінгвокультурологія* (головним чином вивчення різноманітних концептосфер), *лексикологія* (перш за все питання термінології та ономастики), а також *жанровий підхід* (тут дослідження зосереджені на молитві, проповіді та епістолярному жанрі, тоді як інші дослідження залишаються поза увагою науковців).

Відзначимо, що наразі в українській лінгвістиці у царині досліджень релігійної мови існує чимало білих плям. Мало задіяні комунікативний та семіотичний підходи, поза увагою здебільшого залишаються фонетика та граматики релігійної мови. Практично незадіяним є соціолінгвістичний підхід.

На часі перейти до розгляду методологічних питань, виявлення та вирішення яких вважаємо факторами подальшого розвитку релігійної лінгвістики.

Перше питання природно постає, коли ми реєструємо достатньо високу інтенсивність лінгвокультурологічних досліджень щодо релігійних концептів. Отже, чи є релігіє-лінгвістика підрозділом лінгвокультурології? Як ми виявимо далі – це питання про межі використання у релігійній лінгвістиці принципу антропоцентризму.

Недостатність принципу антропоцентризму для релігіє-лінгвістики можна проілюструвати на дослідженні молитви як мовленнєвого феномену, здійсненого російською лінгвісткою Ольгою Прохватолювою. Вона, визначаючи молитву за типом комунікації, аналізує типологію комунікації, створену у семіотиці радянського періоду. Курйоз у тому, що, відповідно до цієї типології, молитву відносять до типу автокомунікації, адресатом якої є сам мовець (тобто відправник та одержувач в одній особі), а каналом повідомлення – самореферентне відношення Я–Я. Уподібнення молитви до внутрішньої мови ситуацію не рятує, а ще більш заплутує: молитві приписуються не релевантні їй ознаки. О. Прохватолюва підкреслює некоректність такого підходу [див. Прохватолюва 1999, 81–116]. Натомість дослідниця пропонує доповнити наявну типологію компонентом "гіперкомунікація" та подає описання властивих їй мовних засобів вираження. Фактично це означає, що антропоцентричний принцип, на якому було побудовано традиційну типологію, доповнюється теоцентричним.

Дилема "антропоцентризм-теоцентризм" змушує лінгвіста вийти за межі лінгвістики до релігієзнавчого, філософського та теологічного контекстів і визначитися щодо проблеми предмету релігійного стосунку та його визначальних ознак. Як пише знаний польський філософ релігії Зоф'я Здибицька, "...найскладнішим і найважливішим є предмет релігійного стосунку. Проблема полягає не лише у тому, яким є божество чи Бог, до якого людина звертається у релігійному акті, але, передовсім, у тому, чи божество, Бог існує реально, поза людською свідомістю і незалежно від неї. Ця проблема, особливо від часу Людвіга Фюєрбаха і класиків марксизму, які слідом за Фюєрбахом вважали, що людина творить Бога, набула гостроти, а її розв'язок має принципове значення для встановлення характеру релігії та її функцій у людському житті" [Здибицька 2007, 46].

Отже, у виборі "антропоцентризм або теоцентризм" йдеться про певні пресупозиції дослідника: він розуміє релігійну сферу винятково як сферу ідеології, психотехніки або соціальної регуляції чи розглядає її в метафізичному та екзистенційному вимірах – як спосіб людського існування, скерований до Абсолюту, у різних релігіях трактованого по-різному. Якщо він приймає другу перспективу (а саме вона уможливорює запровадження принципу теоцентризму), то релігійна мова, релігійна комунікація отримують особливу референцію – *sacrum*, божество, Бог. Відтак, стає зрозумілим, що тип мовленнєвої комунікації у релігійній сфері обумовлений тим істотним аспектом релігійного стосунку, який З. Здибицька називає "міжсуб'єктністю (міжособовістю)": "Це стосунок "я–Ти"; він виникає між особами-суб'єктами, які визначають свої свідомі та вільні дії. Цей стосунок має респонсорний характер: він є зустріччю, обміном, взаємовідданням..." [там само, 51]. Це референтне відношення зберігається і тоді, коли йдеться не лише про вербальні вирази у контексті релігійних дій (молитвах, обрядах, жертвоприношеннях), тобто у сфері власне сакральній, але й у міжлюдських відносинах [Войтак 1998, Бугаєва 2008].

Послідовне впровадження до релігійної лінгвістики принципу теоцентризму, очевидно, вимагає оновленого розуміння мовної особистості не лише як лінгвокультурного, але й як лінгворелігійного суб'єкта. На перший погляд таке подвоєння поняття є надлишковим, адже воно і так припускає окремий мотиваційний рівень,

зокрема, ціннісно-цільові орієнтири. Але потрібно врахувати, що наразі це поняття заангажоване лінгвокультурологією з акцентом на вивченні етноспецифічних та інших культурно-обумовлених комунікативних ситуацій [див. Голубовська 2008]. Релігійна ж комунікація, хоч і має етноспецифічні складові, але до них не зводиться. За роз'ясненням тієї ж Зофії Здимбіцької, "...релігія є ділянкою культури, але водночас вона перевищує культуру – якщо розуміти останню як діяльність, похідну від людини, – бо вносить у погляд на світ і людину надприродні, позалюдські елементи: вона виявляє такий контекст людського життя, який перевищує і світ природи, і світ людських спільнот" [Здимбіцька 2007, 127].

Таким чином, до мотиваційного рівня поняття "мовна особистість" додається одна, але суттєва характеристика – теоцентрований світогляд, а до поняття "мовна картина світу" – теоцентричність. Тобто у релігійній лінгвістиці суб'єктом породження та сприйняття мовних повідомлень буде релігійна мовна особистість з релігійною картиною світу [Бугаєва 2008]. Без урахування цього будь-який дослідник ризикує залишитися без серйозних, змістовних результатів, які б відображали реальний стан досліджуваного об'єкта.

Між іншим, це означає, що межі лінгвокультурології є затісними для релігійної лінгвістики, їй належить емансипуватися, аби всерйоз зосередитися на своїй об'єктній сфері.

Другим, не менш важливим, є питання про тип і структуру об'єктів, що вивчається релігійною лінгвістикою. По суті, це питання про статус та диференціацію релігійної мови. "Релігійна мова", "релігійна комунікація", "релігійний дискурс" – це узагальнюючі поняття високого рівня абстракції. У конкретних релігіє-лінгвістичних дослідженнях вони, на нашу думку, не можуть бути застосовані без проміжної деталізуючої термінології. Адже таких феноменів як "релігійна мова взагалі", "релігійний дискурс взагалі" просто не існує. Тільки завдяки розгалуженій термінологічній системі можна на теоретичному рівні продемонструвати диференційованість релігійної мови, сегментацію релігійного дискурсу, складну конфігурацію внутрішньо-релігійної, а тим більше, міжрелігійної комунікації. Запровадження термінів "етнічний релігійний стиль", "конфесійний стиль", "православний релігійний стиль" тощо фактично і є спробами на поняттєво-термінологічному рівні відобразити різноманітність лінгворелігійних феноменів і якомога точніше виокремити об'єкти досліджень (D. Beńkowska, O. Чавела, Л. Шевченко). Але, через неможливість для релігійної лінгвістики обмежитися лише стилістичним підходом, ці термінологічні новації, на наш погляд, не є достатніми.

Більший евристичний потенціал має, очевидно, типологія релігійної мови, подана І. Мечковською [Мечковская 1998]. Ця типологія представляє діахронічне співвідношення різних типів релігійної мови. Зокрема, виділяються профетичні (апостольські) мови та надетнічні конфесійні мови. Історично першими були профетичні (апостольські) мови, тобто ті, якими вперше було викладене, а потім канонізоване те чи інше віровчення. Надетнічні конфесійні мови – це мови світових релігій, які склались у середньовіччі, при чому деякі профетичні мови стали надетнічними конфесійними (зокрема, грека, латина, церковнослов'янська). Набуття тією чи ін-

шою профетичною мовою надетнічного характеру безпосередньо залежало від розповсюдженості серед різних етносів відповідних священних текстів.

На наш погляд, типологію, запропоновану І. Мечковською, необхідно доповнити поняттям "культова (богослужбова) мова". Ця поняттєво-термінологічна одиниця є широко вживаною у християнській релігійній практиці і, відповідно, у релігієзнавстві. У Мечковської ж воно поняттєво не відокремлюється. Культова мова – це мова, на якій провадиться богослужіння, інші релігійні дії. Внаслідок цього трансформується поняття надетнічної конфесійної мови не тільки як мови релігійних текстів, а й як мови культово-обрядової практики.

Для створення типології релігійних мов методологічно значущим є узагальнення І. Мечковської, що стосується констеляції етнічно-національних та релігійних факторів у сучасних соціумах: географічні межі віросповідань у цілому відповідають історично успадкованій географії релігій і не збігаються з територіями розповсюдження мов, етносів та держав. Стосовно християнських конфесій це виглядає так: конфесії не є мононаціональними церквами, а етноси не є єдиними за конфесійною ознакою [там само, 39]. Таким чином, ситуація функціональної двомовності, що склалася у середньовіччі (співіснування, протиставлення та взаємодія культової та народної, а пізніше національної літературної мови) суттєво трансформувалася: за сучасних умов культовими є не тільки надетнічні конфесійні мови, які первинно стали такими внаслідок своєї профетичної функції, але й національні мови, що не є профетичними у згаданому сенсі.

Саме таку ситуацію маємо в Україні. Християнство представлено всіма конфесіями, одна з яких (православ'я) має три організаційні центри, друга (католицизм) використовує дві богослужбові традиції – візантійську та латинську, а третя (протестантизм) має безліч деномінацій з різноманітними культовими та догматичними відмінностями. Українська є культовою (богослужбовою) мовою православної церкви (УПЦ КП), автокефальної православної церкви (УАПЦ), греко-католицької церкви (УГКЦ) та римо-католицької церкви (РКЦ в Україні). Тому, з огляду на складну структуру взаємин між національними мовами та їх певними конфесійними варіантами, проблема коректного виокремлення об'єкта релігіє-лінгвістичного дослідження завжди буде актуальною.

Але функціонування релігійної мови виходить за межі догматичних текстів та культу і розповсюджується на всі мовленнєві практики конфесійної спільноти (конфесіону). Тому такою важливою є пропозиція І. Бугаєвої розвивати релігійну лінгвістику як соціолінгвістику з використанням комунікативного та дискурсивного підходів. На думку дослідниці, це потребує подальшого розвитку і удосконалення дослідницького інструментарію. Зокрема, вона пропонує використати триаду "діалект-соціолект-соціальний варіант". Дослідниця зазначає, що використання таких термінів стосовно релігійної комунікації потребує відповідного опрацювання, оскільки є досить проблематичним із декількох причин. Зокрема, термін "соціолект" означає мовлення обмеженої групи суспільства, що виокремлюється за одним або декількома соціальними, біологічними чи психологічними ознаками. Для використання у сфері релігійної лінгвістики дослідниця пропонує перенести наголос з про-

фесійно-соціальної чи то психічної подібності у групі на ціннісні орієнтири та світоглядну єдність групи і запроваджує термін "релігійний соціолект" (релігіолект). Під цим вона розуміє "...усталену, соціально марковану підсистему національної мови, яка обслуговує мовленнєві потреби групи віруючих людей і відображає теоцентричну картину світу, а також доктринальні чи богослужбові особливості, характерні для певної конфесії чи деномінації" [Бугаєва 2008]. У власних дослідженнях вона використовує термін "православний соціолект" як релігіолект православних російськомовних віруючих [Бугаєва 2006]. Таким чином, це поняття дає можливість точно окреслити конфесійну специфічність мовлення конкретного конфесіону.

На наш погляд, культова мова певної релігії як система теонем (термін В. М. Живова) складає ядро кожного релігійного соціолекту (релігіолекту). Ця система вкорінена у лексемах профетичних мов і розвивається протягом усього періоду існування кожної релігії. Теонема є одиницею культової мови, тоді як релігіолектизм – одиницею релігійного соціолекту. На думку Ксенії Кончаревич, теонема може бути використана як *tertium comparationis* переважно у типологічних дослідженнях, а релігіолектизм – як *tertium comparationis* у зіставних дослідженнях [Кончаревич 2012].

Отже, у межах української мови функціонують кілька християнських релігіолектів, які на ґрунті спільних системоутворюючих ознак відрізняються один від одного синтаксично, семантично, фразеологічно тощо.

Надзвичайно складною для дослідника є лінгвістична ситуація римо-католицької церкви в Україні, яка використовує кілька богослужбових мов: польську, українську, російську, угорську, німецьку, латину. Так, у межах римо-католицької конфесійної спільноти функціонує кілька релігіолектів, що належать різним національним мовам. Вони перетинаються в одному конфесійному дискурсі і не можуть не чинити відповідного взаємовпливу. У православних церквах, де богослужбовою мовою є українська (УПЦ КП), співіснує принаймні два релігіолекти: православний український та православний російський. У православних церквах, де богослужбовою мовою є церковнослов'янська (УПЦ МП), релігіолектів, очевидно, стільки, скільки є національних мовних спільнот з відповідною конфесійною приналежністю. Щодо конфесійно-мовної диференціації у протестантських спільнотах, то, на наш погляд, потрібно здійснити чимало лінгвістичних та релігієзнавчих досліджень, щоб визначити, чи можна вести мову про аналоги одного й того ж релігіолекту, або існують різні релігіолекти у різних деномінацій.

Висновки. Релігійна лінгвістика в Україні, безсумнівно, має своє майбутнє. Частково дослідження релігійної мови будуть і надалі розвиватися у лоні лінгвокультурології, частково – вийдуть з-під її опіки і сформуєть самостійну галузь. Назріла необхідність використовувати методи зіставного і типологічного мовознавства, соціолінгвістики, семіотики, а також увесь арсенал традиційних системно-структурних та квантитативних методів. Можна очікувати, що в найближче десятиліття сформується кілька наукових шкіл зі своїми особливими напрямками та пріоритетами. Їх дослідницькі зусилля можуть сприяти збагаченню і розвитку релігійної мови, а також міжрелігійному діалогу.

В статье проанализировано современное состояние религиозной лингвистики в Украине. Автор обобщила содержание научных работ по тематике "Язык и религия", рассмотрела методологические проблемы религиозной лингвистики, а именно соотношение принципов антропо- и теоцентризма, понятийно-терминологическое отображение дифференцированности религиозного языка.

Ключевые слова: религиозная лингвистика, теоцентризм, религиозная языковая личность, культовый язык, религиолект.

In the frames of the present article modern conditions of religious linguistics in Ukraine are analysed. Author summarized actual scientific contributions on the subject of language and religion, considered the methodological issues of religious linguistics, especially the correlation of Anthropocentrism and Theocentrism principles, the conceptual and terminological display of differentiation of religious language.

Key words: religious linguistics, Theocentrism, religious language personality, language of cult, religiouslect.

Література:

1. *Бабич Н.* Богословський стиль української мови у контексті стилістичної науки : зб. науково-дидактичних праць / Н. Бабич. – Чернівці, 2009 – 312 с..
2. *Богачевська І. В.* Філософсько-релігійознавчий аналіз християнської наративної традиції : дис. ... д-ра філос. наук : спец. 09.00.11 / Ірина Вікторівна Богачевська ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 449 арк.
3. *Бугаєва І. В.* О лингвистическом статусе языка православных верующих / И. В. Бугаева // Вестн. Волгоградского гос. ун-та. Сер. 2. Языкознание. – 2008. – № 2(8). – С. 12–17.
4. *Бугаєва І. В.* Православний соціолект: проблеми описання / І. В. Бугаєва // Вестн. СибГАУ. – Красноярск : СибГАУ, 2006. – Вып. 6 (13). – С. 258–262.
5. *Бугаєва І. В.* Религиозная картина мира и религиозная языковая личность: некоторые аспекты описания / И. В. Бугаева // Язык – сознание – культура – социум : сб. докладов межд. научн. конф. памяти проф. И. Н. Горелова. – Саратов : Изд. центр "Наука", 2008. – С. 132–137.
6. *Войтак М.* Проявление стандартизации в высказываниях религиозного стиля (на материале литургической молитвы) / М. Войтак // Текст: стереотип и творчество. – Пермь, 1998. – 275 с.
7. *Голубовська І. О.* Мовна особистість як лінгвокультурний феномен / І. О. Голубовська // Studia Linguistica. – 2008. – Вип. 1. – С. 25–33.
8. *Горбаченко Т. Г.* Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: філософсько-релігійознавчий аспект : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : спец. 09.00.11 / Горбаченко Т. Г. ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – 35 с.
9. *Здимбіцька З.* Чим є і навіщо існує релігія. Релігія і культура. Релігія в сучасному світі : Матеріали до курсу релігійознавства / Зоф'я Ю. Здимбіцька ; за ред. Генріка Зімоня ; з пол. перекл. Г. Теодорович. – Л. : Свічадо, 2007. – 504 с.
10. *Кончаревич К.* К теоретико-методологическому обоснованию сопоставительной теолингвистики (на материале русского и сербского языков) / К. Кончаревич // Достижения и перспективы сопоставительного изучения русского и других языков: доклады. – Белград, 2012. – С. 14–22.
11. *Прохватилова О. А.* Православная проповедь и молитва как феномен современной звучащей речи / О. А. Прохватилова. – Волгоград : Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 1999. – 364 с.